

РОЛЬ АРБРОТСЬКОЇ ДЕКЛАРАЦІЇ ЯК ПЕРШОЇ МАНІФЕСТАЦІЇ «НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ» КРИЗЬ ОСНОВОПОЛОЖНІ ЗАСАДИ УТВЕРДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

THE ROLE OF DECLARATION OF ARBROATH AS THE FIRST MANIFESTATION OF THE «POPULAR SOVEREIGNTY» THROUGH THE FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF CONSTITUTIONALISM APPROVAL

Ханішин М.О., студент III курсу

*Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Чеботарьов М.М., студент III курсу

*Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

6 квітня Шотландія відсвяткувала 700-річчя укладення своєрідної декларації незалежності Шотландії – Арбротської декларації – періоду Війни за незалежність від Англії, що отримало назву «день Тартана».

Специфіка поєднання канонічної догматики (підпорядкованість Папі Римському), права на самовизначення, міжнародного гуманітарного права (його середньовічне розуміння) лаконічно втілились у волі народу Шотландії щодо незалежності від Англії, з огляду на принцип «народного суверенітету».

Проблематика наукового дослідження полягає в сутності першооснов становлення та розвитку міжнародного та конституційного права, яка цілком відповідає сучасним реаліям. Навіть у нинішньому світі постає питання меж та форми здійснення принципу народного суверенітету. Статут Організації Об'єднаних Націй, який закріплює право народів на самовизначення (ч. 2 ст. 1 та ст. 55), Декларація про надання незалежності колоніальним країнам та народам, яка визначає основні права націй та національних меншин (ст. 2), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (ст. 1), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (ст. 1), Декларація про принципи міжнародного права, в якій закладаються принципи рівноправності та самовизначення народів, попри утворення їх в Англії, не надають жодних гарантій та процесуальних можливостей Шотландії втілити ідею незалежної держави, навіть попри референдум, проведений 18 вересня 2014 року.

Мета наукового дослідження втілюється у відновленні порушеного права народу Шотландії на втілення принципу «народного суверенітету», починаючи з Арбротської декларації 1320 року, узаконеної в 1689 році (ключового конституційного документа Об'єданого королівства та Шотландії) та підтверженої в 1989 році як квазіюридичне «Посилання на наявність права». Не менш важлива переслідувана мета і для України, з огляду на протидію сепаратистським настроям, численним маніпуляціям масовою свідомістю громадян під виглядом «економічної доцільності» та «історичної справедливості».

Методика наукового дослідження передбачає теоретичні (аналіз, синтез, узагальнення, дедукція, індукція та пояснення), а також функціональний та конкретно-соціологічний методи. Відповідні спостереження актуалізують юридичні межі втілення принципу «народного суверенітету» від його започаткування та перенесення на сучасні критерії втілення цього принципу.

Ключові слова: національний суверенітет, народний суверенітет, державний суверенітет, декларація, державна самостійність, незалежність.

On April 6, Scotland celebrated the 700th anniversary of Scotland's declaration of independence – the Declaration of Arbroath – the period of the Independence War from England, known as "Tartan Day".

The specifics of the combination of canonical dogma (subordination to the Pope), the right to self-determination, international humanitarian law (his medieval understanding) were succinctly embodied in the will of the Scottish people to independence from England, guided by "sovereignty".

The problem of scientific research is the essence of the foundation, formation and development of international and constitutional law, which is fully consistent with modern realities. Even in today's world, the question of the limits and forms of implementation of the principle of people's sovereignty arises. Charter of the United Nations, which enshrines the right of peoples to self-determination (Part 2, Article 1 and Article 55), Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples, which defines the fundamental rights of nations and national minorities (Article 2), International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (Article 1), the International Covenant on Civil and Political Rights (Article 1), the Declaration on the Principles of International Law, which establishes the principles of equality and self-determination of peoples, despite their ratification in England don't give any guarantees and procedural possibilities for Scotland to implement the idea of an independent state, even despite the referendum held on 18 September 2014.

The aim of the research is to restore the violated right of the Scottish people to the principle of "popular's sovereignty", beginning with the Declaration of Arbroath in 1320, enacted in 1689 (a key constitutional document of the United Kingdom and Scotland) and reaffirmed in 1989 as a quasi-legal "Reference to the existence of law". No less important is the goal pursued for Ukraine, given the opposition to separatist sentiments, numerous manipulations of the mass consciousness of citizens under the guide of "economic expediency" and "historical justice".

The methodology of scientific research involves a number of theoretical (analysis, synthesis, generalization, deduction, induction and explanation), as well as functional and specific sociological methods. Relevant observations actualize the legal limits of the implementation of the principle of "popular sovereignty" from its inception and transfer to modern criteria for the implementation of this principle.

Key words: national sovereignty, popular sovereignty, state sovereignty, declaration, state self-determination, independence.

Народний суверенітет – це принцип, відповідно до якого ароду належить суверенна повнота влади на території країни, право самому вирішувати свою долю – безпосередньо чи через представницькі органи, брати участь у реалізації політики держави, контролювати діяльність органів державної влади.

Принципами права, за визначенням О.Ф. Скакуна, є об'єктивно властиві праву відправні начала, незапере-

чні вимоги (позитивні зобов'язання), які висувуються до учасників суспільних відносин із метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів [6].

Керуючись визначенням, наведеним «Юридичною енциклопедією» за редакцією Ю.С. Шемшученка, народний суверенітет – це один з основних принципів міжнародного та конституційного права, що передба-

час визнання народу єдиним джерелом влади в державі та його виключного права на зміну конституційного ладу. Стаття 5 Конституції України цілком відповідає наведеному твердженню, з чим погоджується Конституційний Суд України у Рішенні від 05.10.2005 року у частині 4.2., зокрема, наголошуючи: «Воля народу має бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні провадитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування» [3].

Принцип «народного суверенітету» потрібно відмежовувати від суміжних понять «національного суверенітету» та «державного суверенітету».

Державний суверенітет, за визначенням «Юридичної енциклопедії», є визначальною і невід'ємною якістю держави, що відображає її верховенство на своїй території та незалежність у міжнародних відносинах [7].

На думку Ю.Б. Ключковського, державний суверенітет є також якісною характеристикою держави, яка виступає публічно-владною формою організації народу, з чого випливає первинний характер народного суверенітету. Такий підхід не суперечить ознакам суверенітету, адже народний суверенітет виражається в суверенітеті держави, які співвідносяться як зміст і форма [4, с. 15–16].

Не менш принциповим є розмежування категорій народного та національного суверенітетів. За «Юридичною енциклопедією», національний суверенітет – суверенітет народу як політичної нації. Такий підхід має глибоке історико-правове підґрунтя. У період Великої французької революції застосування на практиці доктрини Руссо та його концепції народного суверенітету виявилось неможливим, оскільки народ як сукупність громадян не може бути будь-ким представлений, адже передаватися може влада, але не воля.

У XX столітті концепція національного суверенітету набула розвитку в контексті укріплення національних держав, що насамперед пов'язано з утворенням національних держав шляхом реалізації права націй на самовизначення. Цьому також сприяв розвиток концепції політичних націй [7].

Отже, враховуючи принципову відмінність народного суверенітету від суміжних категорій, можемо дослідити наявність останньої за прикладом Арбротської декларації та встановити допустимість поняття в документі.

Для розуміння причин та наслідків укладення Арбротської декларації 6 квітня 1320 року та підписання Единбурзько-нортгемптонського договору 1 травня 1328 року як її наслідку треба розглянути сутність Першої війни за незалежність Шотландії. Арбротська декларація належить періоду Війни за незалежність 1296–1328 рр. Перша шотландська війна умовно може бути поділена на чотири етапи: перше англійське вторгнення та успіхи 1296 року; кампанія під проводом Вільяма Воллеса, Ендрю Морєя та інших шотландських «Стражів» з 1297 року до перемовин Джона Коміна про урегулювання «шотландського питання» в лютому 1304 року; нова кампанія під проводом Роберта Брюса після вбивства ним Джона Коміна в Дамфрісі в 1307 році та Битва при Беннокберні в 1314 році; заключний етап шотландських дипломатичних ініціатив та військових кампаній у Шотландії, Ірландії та Північній Англії з 1314 року до укладення Единбурзько-нортгемптонського договору [9, с. 11].

Кінець XIII ст. для Шотландії став вирішальним в її становленні як незалежного суб'єкта міжнародної політики. У 1283 році на раді в місті Скуни, після виконання зобов'язань перед королем Норвегії, за відсутності у Олександра III (король Шотландії) спадкоємців чоловічої статі було обрано його єдину онучку – Маргариту («Норвезьку Діву») – спадкоємицею престолу. Король Англії, Едуард I, не визнаючи одруження Маргарити з королем Нор-

вегії Ерікі II, намагаючись відновити контроль Англії над Шотландією, домовився про укладення шлюбу з його сином Едуардом II (Біграмський договір 1290 року). Але ані одруження, ані коронації Маргарити не відбулося (вона померла).

За відсутності прямих нащадків короля Шотландії Олександра III в 1291 році претензії на престол було висунуто одразу кілька кандидатів, зокрема: Іоанн I (коронавний королем Шотландії в 1292 році), Роберт Брюс та інші.

Незважаючи на коронацію, права Іоанна на престол відмовилися визнати частину шотландських баронів на чолі з Робертом Брюсом, лордом Аннандейл. А Едуард I почав вести перемовини з Шотландією як із васальною територією, змушуючи Іоанна виступати в англійських судах як відповідача по шотландських позовах і розміщуючи англійські гарнізони в шотландських фортецях. Із метою послабити залежність від Англії Іоанн Балліоль в 1295 році відновив союз із Францією і Норвегією і відкрито виступив проти Едуарда I.

У відповідь на ці дії Едуард I оголосив Іоанна I бунтівним васалом. У 1296 році англійська армія вторглася на територію Шотландії, вщент розбила шотландців в битві при Данбарі і порівняно легко завоювала всю країну. Режим був настільки жорстокий, що вже в 1297 році шотландці підняли повстання, яке очолили Вільям Воллес і Ендрю де Морів, та англійська армія в битві на Стерлінгському мосту була розгромлена. Шотландія була звільнена від англійських військ, а Вільям Воллес був обраний Хранителем Шотландії [5, с. 211–212].

Едуард I був розлючений опором шотландців та очолив наступне вторгнення особисто і в 1298 році в Фолкеркській битві розбив шотландців.

У відповідь на підтримку папством англійського завоювання Шотландії і відлучення від церкви короля Роберта I і його прихильників, духовенство і барони Шотландії на чолі з абатом Арбротського монастиря, канцлером Королівства Скоттів Бернардом де Лінтоном, видали адресовану Іоанну XXII декларацію суверенітету Шотландії. Спираючись на історію, автори декларації стверджували право Шотландії на суверенітет і незалежність від Англії, а також право на шотландський престол короля Роберта Брюса, обраного народом.

Папа Іоанн XXII був вороже налаштований щодо короля Роберта Брюса (1306–1329), керівника Першої війни за незалежність Шотландії 1296–1328 років. Ще його попередник Климент V (1305–1316) відлучив Роберта I від церкви у 1306 році та вперто називав його не королем, а «правителем» Шотландії [1, с. 150].

Постає питання, навіщо писати листа Папі Римському, в якому декларувати незалежність і без того незалежної держави – Шотландії (при чому Роберт Брюс був королем до своєї смерті в 1329 році)? Барони сподівались, що Папа як глава західного загальнохристиянства може чинити тиск на англійського короля Едуарда II для досягнення миру. Тобто це була також тонка дипломатична спроба змусити Папу Римського, який зіткнувся з Робертом Брюсом з деяких питань, визнати його законним королем Шотландії.

Декларація мала на меті констатувати незалежність Шотландського королівства й закликала папу бути посередником в англо-шотландському конфлікті. Розпочинається вона переліком підписантів та викладом міфічної генеалогії шотландців, що «ніколи не були в неволі». Оскільки англійський король Едуард I (1272–1307) порушив свободу Шотландії, автор просить папу стати третейським суддею. Хоча основне значення Декларації як політичного документа зрозуміле, проте дискусійним залишається так званий «детронізаційний пассаж»: «Якщо б він (король Роберт) відійшов від початої справи, захотівши нас і наше королівство підкорити англійському королю і англійцям, ми одразу ж намагалися б вигнати його, як нашого

ворога і губителя своїх та наших прав, і вибрали б іншого короля, здатного нас захистити». Деякі історики, в тому числі Іоанн Макліан, вважають цю цитату першим свідченням існування «народного суверенітету» в Шотландії, коли носієм влади є народ, а не король і, відповідно, народ може обирати та скидати монарха. [9, с. 22–24].

Звертаючи увагу на династичну кризу, знать намагалася закріпити за собою право вибору короля, щоб забезпечити перехід престолу до когось із шотландської партії. Варто додати, що й серед шотландських магнатів не було єдності – через 5 місяців після підписання Арбротської декларації була викрита так звана змова Соулса, спрямована на усунення від влади Роберта I та обранням новим королем саме Едварда Балліоля. Тому підписання декларації було своєрідним плебісцитом серед знаті на політичну лояльність.

Той факт, що декларація спиралася на принцип народного суверенітету, різко виділяє її серед суспільно-політичних пам'яток середньовіччя. Вона представляє шотландців як обраний народ, що захищається, з волі Ісуса, св. Андрієм, і порівнює Роберта I з Іешуа і Іудою Маккавейем [8].

Олександр Брод стверджує, що, крім фантазії, декларація має сильну і переконливу інтелектуальну підставу, асоційовану з найбільшим мислителем середньовічної Шотландії Іоанном Дунсом Скотом.

Вона згадувала про широке право на свободу, ставлячи його вище слави, честі й багатства. Згадка про певні права, хоча й без достатнього розкриття, була у Біллі про права Англії й Уельсу 1688 р. [2, с. 28].

Наслідком проголошення Арбротської декларації було укладення договору між Англією та Шотландією, котрий був ратифікований англійським парламентом у Нортгемптоні, а також шотландським в Единбурзі в 1328 році. Англія визнала незалежність Шотландії, а англійський король відмовився від претензій на шотландський престол. Роберт Брюс був офіційно визнаний королем Шотландії. Шотландське королівство поверталось до довоєнних кордонів [1, с. 149].

Розглядаючи стан сучасної Шотландії, можна провести певну паралель між станом країни в шотландськo-норманський період та сучасністю. Проаналізувавши погляди багатьох істориків та політологів як XIV, так і XXI сторіччя, варто зазначити, що наявні чітко виражені негативні наслідки впливу англійської юриспруденції, що визначається в питанні превалювання англійських норм над шотландськими.

Для більш повного аналізу ситуації необхідно розглянути деякі історичні факти. Шотландське королівство увійшло до складу Великобританії в 1707 році після прийняття «Акта про унію» шотландським і англійським парламентами і є частиною Сполученого Королівства більше 300 років. За результатом референдуму 1997 року, Парламентом Великобританії був прийнятий Акт про Шотландію 1998 року, за яким був відновлений шотландський парламент.

Парламент Шотландії зараз має досить широкою юрисдикцією в питаннях освіти, культури, охорони здоров'я, транспорту і довкілля. Єдиними двома питаннями, що залишилися в компетенції британського Парламенту, є зовнішня політика і національна оборона.

Варто наголосити на відомому факті, що в період усього свого існування Шотландія бореться за незалежність, раніше у формі кривавих воєн, а нині шляхом організації референдуму з питання повної самостійності. Референдум, зрештою, був призначений на 18 вересня 2014 року.

Згідно з інформацією офіційного сайту організації референдуму, питання було таким: «Чи згодні ви з тим, що Шотландія має бути незалежною країною?». Це формулювання було спільно затверджене Виборчою комісією Спо-

лученого Королівства і Урядом Шотландії на чолі з Алексом Салмондом.

Спираючись на результати референдуму, можемо зазначити, що суперечки навколо повного відокремлення Шотландії веде «верхівка», а не маси. Отже, люди хочуть зменшення впливу Великобританії і передачі вивільнених обов'язків Шотландії без відділення від країни [9, с. 29–30].

Актуальним є принцип «народного суверенітету» і для сьогодення України.

Ще до проведення «общекрымского референдума» 11 березня 2014 року ВР АРК і Севастопольською миською радою була прийнята «Декларация о независимости Автономной Республики Крым и города Севастополя». Отже, у преамбулі документа згадується принцип «народного суверенітету»: «Мы, депутаты Верховной Рады Автономной Республики Крым и Севастопольского городского совета, исходя из положений Устава Организации Объединенных Наций и целого ряда других международных документов, закрепляющих право народов на самоопределение, а также принимая во внимание подтверждение международным судом ООН в отношении Косово от 22 июля 2010 года того факта, что одностороннее провозглашение независимости частью государства не нарушает какие-либо нормы международного права...».

Ідея полягала в тому, що Автономна Республіка Крим і місто Севастополь стають незалежною і суверенною державою, хоча вже існувала «Декларация О Государственном суверенитете Крыма» від 4 вересня 1991 року, яка включала в себе підготовку Конституції Республіки. Далі, де-юре та де-факто незалежна держава, відповідно до «Договору про прийняття Криму до складу Росії», мала перейти у склад Російської Федерації як її суб'єкт на правах автономії.

Сфальсифікований «загальнокримський референдум» із завищеною явкою, процесуальними помилками у проведенні, без забезпечення офіційними спостерігачами ООН, СНД, ЄС та ОБСЄ, під тиском військових формувань Російської Федерації (за словами Філіпа Брідлава – Головнокомандувача об'єднаними силами Північноатлантичного альянсу в Європі) вважаємо таким, що порушує принципи конституційного права: верховенства Конституції України та конституційних законів у системі нормативно-правових актів, публічності, універсальності, демократизму, законності, «народного суверенітету» та ін. Посилання в «Декларации о независимости Автономной Республики Крым и города Севастополя» щодо проголошення незалежності Косово у 2008 році вважаємо недостатньою підставою для численних порушень інших міжнародних зобов'язань. Україна, посилаючись на Статут ООН та Гельсінський заключний акт 1975 року, і досі продовжує дотримуватися послідовної позиції невизнання Косова, а тим самим і позиції за «декларцією». Сам референдум, з огляду на Рішення Конституційного Суду України від 14.03.2014 року, є неконституційним.

Для порівняння впливу «Актів о государственной самостоятельности ДНР/ЛНР» та змісту Арбротської декларації варто зробити деякі застереження: Шотландія XIV століття була монархічною державою. Шотландія, як суверенна та незалежна держава, була заснована, як вважається, ще у 843 році. Тобто держава була та залишалася до війни з Англією незалежною; референдум (якщо він проходить за загальноновизнаною та затвердженою процедурою) є демократичним стандартом. Крім того, перший у світі референдум відбувся на початку XIX століття в Швейцарії. Тобто його процедура не була відома в XIV столітті.

Але є особливості, якими відповідні причини та наслідки схожі і порівняння яких є доцільними: за однією з концепцій Арбротська декларація виходила від баронів та магнатів, а «вся община королевства Шот-

ландиї» була умовністю, переймаючи «волю народу» привілейованою верствою населення. Нав'язування сепаратистських настроїв на Донечині та Луганщині, обґрунтоване економічною та історичною доцільністю, не видається чимось неординарним; в кожному з випадків документи потребували міжнародного визнання: у випадку Арбротської декларації – Папою Римським, а у випадку ДНР/ЛНР – Російською Федерацією; наслідками кожної з них стало встановлення кордонів та проведення самостійних міжнародних відносин (із поправкою, якщо вважати Комплекс заходів щодо виконання Мінського протоколу визнанням міжнародної суб'єктності самопроголошеної ДНР/ЛНР).

Питання наукового дослідження присвячене підкресленню думки, що Арбротська декларація є фактом прояву принципу «народного суверенітету», а «Акты о государственной самостоятельности ДНР/ЛНР» – навпаки:

– підтримку Арбротської декларації бачимо серед широких верств населення через військові кампанії Шотландії, зокрема, битва при Беннокберні, Данбарі, на Стерлінгському мосту, тобто самі військові, які комплектувалися переважно за свій рахунок та з власної ініціативи, готові були віддавати свої життя за ідею незалежної Шотландії. Своєю чергою, війська ДНР/ЛНР комплектувалися, за новітніми розвідками, спорядженням інших країн, не за власний рахунок і з різною мотивацією, подекуди, не втілюючи ідею незалежності самопроголошених утворень;

– Шотландія була визнана міжнародною спільнотою та отримала підтримку різних країн. ДНР/ЛНР і досі залишається у статусі самопроголошеної республіки без офіційного визнання цивілізованим світом.

Арбротська декларація 1320 року була черговим етапом дипломатичної (за підтримки папи) та внутрішньополітичної боротьби Шотландського королівства за незалежність. Мирною угодою 1328 року, ратифікованою англійським парламентом в Нортгемптоні й шотландським в Единбурзі, як прямиий наслідок завершення Першої війни за незалежність, фактично визнано незалежність Шотландії, а англійський король відмовився від претензій на шотландський престол. Роберт Брюс був офіційно визнаний королем Шотландії. Шотландське королівство поверталось до довоєнних кордонів. У 1330 році Едуард III денонсував Нортгемптонську угоду, посилаючись на те, що він був неповнолітнім у мить її підписання, що

заклало передумови наступних суперечностей між Шотландією та Англією.

Розглядаючи стосунки з Папою Римським, то наслідком Арбротської декларації було покращення відносин між римською курією та Шотландією. Іоанн XXII зняв на рік інтердикт і відлучення від церкви Роберта I та прислав папських нунцій для переговорів. З 1323 року почав офіційно іменувати Роберта Брюса королем, та й сама мирна угода 1320 року була підписана за його посередництвом. Причину такого вирішення такого конфлікту вбачаємо в особливому становищі папського престолу (правосуб'єктність на міжнародній арені). Саме ж правління припадало на Авійнійонський полон пап (1309–1377), коли політика Святого престолу залежала від позиції французького монарха. Французький король Карл IV Красивий (1322–1328) активно втручався у внутрішню політику Англійського королівства, розпочавши проти нього чергову війну, продовжуючи традиції «Старого союзу» із Шотландією.

Арбротська декларація, незважаючи на суперечність та контрверсійність врахування «волевиявлення народу» на протипагу інтересам графів та магнатів, все ж заклала передумови демократичного принципу «народного суверенітету».

За повідомленням Financial Times, лише через 6 років після проведення референдуму в Шотландії, коли вона сказала «Ні» незалежності, думки різко змінилися і вже 54% громадян проголосували б за незалежність, мотивуючи бажанням залишитися в складі Європейського Союзу (62% шотландців бажать залишитися в ЄС). Політична обструкція у Великій Британії, тиск англійського парламенту, формування Єдиного міграційного простору між Республікою Ірландія, Великою Британією та британськими коронними володіннями Островом Мен, Гернсі та Джерсі не дають змоги повністю втілити принцип «народного суверенітету» Шотландії.

Отже, досвід Арбротської декларації вкотре доводить, що незалежність та суверенітет складаються історично і виходять із «волі народу», а не утворюються певними елітами, монархом або зовнішнім втручанням. Україна з цієї точки зору залишає за собою всі права на території АРК, місто Севастополь, території Донецької та Луганської областей як частин суверенної та незалежної держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Графшонкина А.А. Суверенитет Шотландии и его документальное оформление (XII–XVIII вв.). *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «Юридические науки»*. 2013. Вип. 2. С. 149–155.
2. Качанов Є.С. Судові гарантії прав людини : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2018. 214 с.
3. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. С. 141.
4. Ключковський Ю. Суверенітет: держави, нації чи народу? *Публічне право*. 2013. В. 3. Ч. 11. С. 14–22.
5. Пугач Д. Арбротська декларація 1320 р.: зародження принципу «народного суверенітету». *Записки Львівського медієвістичного клубу*. 2017. Вип. 2. С. 211–217.
6. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
7. Юридична енциклопедія : в 6 т. / ред. Ю.С. Шемшученко. Київ : «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2002. Т. 4 : К–М. 720 с.
8. Declaration of Arbroath. URL: http://www.geo.ed.ac.uk/home/scotland/arbroath_english.html. (дата звернення: 11.10.2020).
9. Simpson G. The Declaration of Arbroath revitalized. *Scottish Historical Review*. 1977. № 56. P. 11–33.